

DE BAMANA VAN MALI, OVER LEVEN IN DE SAHEL

Harrie Leyten

Van Bambara naar Bamana

Toen de Fransen aan het einde van de negentiende eeuw het gebied betraden dat nu Mali heet, en de streek waar nu de Bamana wonen, maakten zij gebruik van tolken afkomstig van andere volken, die geïslamiseerd waren. Zij verstonden voldoende Frans om met hun Europese meesters te kunnen communiceren en spraken verschillende lokale talen, zodat zij tegelijkertijd informanten waren voor deze Fransen. Toen de Fransen hun tolken vroegen welke 'stam' dit gebied bewoonde, kregen zij als antwoord: Bambara. De Fransen noteerden dit woord als de benaming voor deze mensen, zonder zich te vergewissen of deze omschrijving correct was. Tot 1980 is deze naam in de boeken over Afrikaanse kunst blijven bestaan. In de negentiende eeuw had het woord Bambara voor andere volken in de Soedan (zoals het gebied toen werd genoemd) echter de betekenis van 'plunderaars en veroveraars'. Het was niet het woord waarmee de mensen zichzelf omschreven. Enkele decennia geleden ontdekten onderzoekers een woord 'bamanaya' dat zoveel betekent als 'de hoedanigheid van Bamana te zijn'. Het verwijst niet naar een bepaalde 'stam', maar naar bepaalde religieuze opvattingen en praktijken. Het is een manier om naar de wereld te kijken en die te verklaren. Hieruit zijn rituelen ontstaan die de mensen helpen gelukkig te zijn. Wie bevolkingsgroepen als Malinke (Mandinka), Bambara en Soninke met elkaar vergelijkt kan nauwelijks verschillende 'stammen' onderscheiden. Zij delen 'bamanaya'. Een van hen noemt zich niettemin Bamana. Zij bewonen een groot gebied in Zuid Mali, dat zich uitstrekt tot in Ivoorkust en Burkina Faso. Dit betekent ook, dat zij vele, kleinere, bevolkingsgroepen hebben geïntegreerd, zoals de Fula, Senofo, Jalonke en andere. Het beroemde Bamana poppen theater is in feite ontstaan binnen de Bozo cultuur. De Bozo is een bevolkingsgroep die gespecialiseerd is in visvangst op de rivieren Niger en Dani. De Bamana hebben de poppen en beelden overgenomen van de Bozo, maar daar hun eigen liederen en dansen aan toegevoegd.

Naast het feit dat de literatuur over de Bamana en hun kunst, tot onlangs bleef vasthouden aan het begrip Bambara, hebben antropologen geprobeerd de Bamana cultuur te zien als een harmonieus en homogeen geheel, en als een bastion van het 'animisme' tegen de oprukkende Islam. Nu beseffen wij hoezeer een cultuur of cultureel instituut plaats- en tijdsgebonden is. In de enigszins simplistische visie van vóór 1980 werden verschillen teruggebracht tot een gemeenschappelijke visie op waarden en normen, tot een gemeenschappelijke culturele en artistieke stijl. Er werd te gemakkelijk vergeten dat conflicten en veranderingsprocessen constituerende

Moskee van Djenne in Mali (foto H. Leyten)

componenten zijn van iedere cultuur en dat maatschappelijke fenomenen permanent evolueren (Colleyn. 2001,21).

De Bamana werden vooral door hen die geïnteresseerd waren in kunst, gezien als een klassiek voorbeeld van een traditionele Soedan beschaving, een conservatieve, introverte samenleving van boeren en kunstenaars, nauwelijks beroerd door factoren als Islamisering en kolonialisme die zoveel van Mali's geschiedenis in de voorbije eeuwen hebben gevormd. Recent onderzoek toont aan, dat dit beeld naïef en romantisch is, een illusie die werd geschapen door mensen op zoek naar een authentiek Afrika. De Bamana hebben al eeuwenlang de invloed ondergaan van de Islam. In oude documenten wordt beschreven hoe iedere wijk in Ségou (de hoofdstad van Bamana) rond 1800 al zijn eigen moskee bezat (Colleyn. 2001, 35). Ook wordt beschreven hoe pre-islamitische cultussen (inclusief het brengen van offers) zijn blijven bestaan, soms in een aangepaste vorm, zodat zij meer Islamitisch lijken.

Geschiedenis

De Bamana tellen naar schatting 2.500.000 zielen. Zij hebben een lange en roemruchte geschiedenis achter de rug. Ooit, in de 17de eeuw, was het een koninkrijk, dat een eeuw later zijn hoogtepunt kende tussen 1760 en 1787, onder het bewind van N'golo Diarra. Hij veroverde de Peul en eiste ook de steden Djenne en Timboektoe op. In de 19de eeuw raakte het koninkrijk in verval en werd in 1892 veroverd door de Fransen. Het woongebied van de Bamana ligt voor het grootste gedeelte in de Sahel, het gebied dat door de Arabieren de Oever (sahel) van de Sahara woestijn werd genoemd. Het gebied wordt gekenmerkt door lange droge periodes en een korte regentijd. Wanneer de regens te laat komen, mislukt de oogst. Wanneer de regens te overvloedig vallen, spoelt de toplaag van de bodem met de zaadjes weg. Leven in de Sahel is te vaak een zaak van overleven.

Genootschappen

De opvallendste karakteristiek van de Bamana samenleving is misschien het grote aantal dorpsgenootschappen. De bekendste zijn: *Komo*, *Nyagwan*, *Ntomo*, *Koré*, *Ciwara* en andere. Zij functioneerden als beschermers van de samenleving, als instituties die het welzijn van mens en dier regelden, en als intermediairs golden tussen deze en de andere wereld. Voor deze laatste functie bestonden draagbare altaren (*bolíw*) voor het brengen van offers. Uitgangspunt bij alles is *Nyama*, een vorm van energie die in mensen en dingen aanwezig is en alle handelen aanstuurt. Door lid te worden van een of meer genootschappen, is een Bamana in staat geheime kennis verwerven die nodig is om met deze energie verantwoord te kunnen werken en handelen. Alle activiteiten in de samenleving (landbouw, smederij, het genezen van zieken, het bakken van potten, e.a.) zijn afhankelijk van deze geheime kennis. Ook voor het maken van houten, ijzeren, textiele en lemen voorwerpen is *Nyama* vereist. De mensen die zich met deze handvaardigheden bezig houden, noemen zich *nyama-kalaw* en vormen binnen de gemeenschap een aparte groep. Zij huwen alleen binnen deze eigen groep en niet met de 'anderen': boeren, jagers en handelaren. Binnen deze groep bezit iedere categorie (zoals smeden, houtbewerkers, pottenbakkers) het recht om bepaalde materialen te gebruiken. Iedere categorie heeft ook een eigen verantwoordelijkheid voor het uitoefenen van bepaalde sociale en rituele functies.

Zo zijn de smeden verantwoordelijk voor het *Komo* genootschap, dat de zorg heeft voor het geestelijke welzijn van de samenleving. *Komo* beschermt tegen hekserij en magie. Het is verantwoordelijk voor de besnijdenis van de jongens. De smeden worden ook geconsulteerd als orakeldeskundigen en genezers. De meeste smeden zijn ook houtsnijders. Toch zijn er ook houtsnijders die zich hebben gespecialiseerd in het maken van complexe en verfijnde beelden of maskers. De vrouwen die potten bakken, zijn bijna altijd getrouwd met smeden.

Eén bepaalde maskerade, de *Sogo bo* of poppen maskerade, wordt niet georganiseerd door een genootschap maar door jeugdclubs. Een *sogo bo* heeft dan ook weinig rituele betekenis, maar is amusement en spel. De dans handelt vaak over actuele zaken die in de samenleving spelen, zoals conflicten op dorpsniveau, spraakmakende ruzies tussen verschillende vrouwen van één echtgenoot of een geruchtmakende diefstal.

Wanneer recente publicaties over de Bamana genootschappen (zie literatuurlijst) met elkaar vergeleken worden, blijkt dat ook onderzoekers met veldwerk ervaring in de Bamana cultuur, nog niet alles weten, dat zij met elkaar van mening verschillen en dat er nog meer onderzoek nodig is. Het gebrek aan juiste kennis heeft te maken met velerlei factoren. Een ervan is, dat het woongebied van de Bamana zeer uitgestrekt is, zodat gewoontes die in een bepaalde streek zijn ontstaan (misschien door assimilatie van andere bevolkingsgroepen) in een ander gebied onbekend zijn. Het esoterische karakter van de genootschappen is een andere oorzaak voor onze gebrekkige kennis. De zwijgplicht van de leden van een genootschap verhindert open en betrouwbaar onderzoek.

Initiatie genootschappen

De Bamana kennen twee soorten genootschappen. De eerste soort, *Jow*, zijn de zogenaamde initiatiegenootschappen, die een belangrijke maatschappelijke en politieke betekenis hebben. De bekendste zijn: *Ntomo* en *Kore*. De andere soort *Jo*, zijn de zogenaamde machtsgenootschappen. Deze zijn voorbehouden aan volwassen mannen, die door hun lidmaatschap macht proberen te verwerven voor zichzelf om daardoor een rol van beschermer en weldoener van de dorpsgemeenschap te kunnen spelen.

Ntomomasker in actie Kirango 1980`((Foto Clippel))

Bij het *Ntomo* genootschap zijn nog niet besneden jongens aangesloten. Het genootschap bestaat niet overal in Bamana land en waar het bestaat heeft het verschillende namen. Het *Ntomo* genootschap is wereldberoemd geworden vanwege zijn prachtige maskers. De initiatie van jongens (de rituele overgang van kind naar man) vindt eenmaal in de drie jaar plaats. In de weken dat de jongens in het initiatiekamp verblijven, leren zij de deugden van een volwassen man: het beheersen van de tong (niet altijd zeggen wat je weet en denkt; de kunst van het zwijgen) en de kunst van het spreken. Het meest bekende lied van het genootschap zegt: “houd je mond stijfdicht; je mond is de vijand!” Zij dansen met een zweepje in de hand. Het zweepje is het instrument waarmee hen in deze periode het zwijgen wordt geleerd.

Eenmaal in de zeven jaar vindt de grote initiatie plaats van de intussen besneden jongens in het *Kore* genootschap. Hier worden de jongens symbolisch gedood, om als volwassen mannen weer herboren te worden. Jongens die terugdeinzen voor het angstige ritueel, zullen voor altijd beschouwd worden als ‘vrouwen’ of als ‘watjes’. Eenmaal geïnitieerd, kiezen de nieuwe ‘mannen’ voor een lidmaatschap in een van de drie genootschappen: *Surukuw* (het genootschap van de hyena), *jaraw* (leeuw of luipaard genootschap), *sulaw* (het genootschap van de aap). De keuze wordt ingegeven door een gevoel van herkenning in het genootschapdier, of omdat men denkt binnen het gekozen genootschap meer te kunnen bereiken op de maatschappelijke ladder. Zo zit het hyenamasker, waarmee de leden van het genootschap dansen, vol energie. De aap wordt geassocieerd met sluwheid. De dansen met het apenmasker zijn speelser, maar daarachter schuilen sluwe trekjes. De dansers dragen zweepjes met zich mee. Soms dragen zij brandende fakkels. Het genootschap van de leeuw staat voor kracht, voor leiderschap en overheersing. De leden van dit genootschap zijn op zoek naar deze eigenschappen voor zichzelf. Om de magische kracht in de maskers te vitaliseren, worden de maskers ritueel gewassen en krijgen zij offers van bloed.

Op sommige plaatsen in Bamana land bestaat een variant op het *Kore* genootschap; op andere plaatsen is het een apart genootschap. Het is *Kore-dubaw* of *Kore-jugaw*. Hun dansen zijn parodieën op belangrijke personages in het dorp, zoals de marabouts (door alsmaar de kralen van hun gebedssnoer te tellen), de leerlingen van de marabouts (door te doen alsof zij alsmaar de door gelovigen geofferde gaven opeten), de jagers en krijgers (door het afvuren van geweren te imiteren) en de ruiters (door op hobbypaarden te rijden).

Het *Kore* genootschap bezit een organisatie structuur die lijkt op die van een clan. Hij omvat een netwerk van mensen verspreid over verschillende dorpen. De leider van het genootschap wordt niet gekozen, maar – zo zegt men – aangesteld door God. De uitverkorene wordt desnoods onder dwang tot zijn nieuwe en zware functie gebracht.

Machtsgenootschappen

Deze genootschappen worden *Jo* genoemd. Zij zijn alleen toegankelijk voor volwassen mannen. In sommige dorpen met een *Jo* genootschap bestaat ook een vrouwelijke tegenhanger: de *Gwan* cultus. Deze helpt vrouwen die problemen hebben met zwangerschap en bevalling.

Deze cultus heeft zijn eigen beelden (*jo-noomi* of *gwan-dusu*) die tijdens het jaarlijkse feest in april-mei (begin van het regenseizoen) naar buiten worden gebracht, gewassen, met boter ingesmeerd en met (nieuwe) kralen versierd. Dit gebeurt door vrouwen die de hulp van *Gwan* willen inroepen. De beelden van deze cultuur zijn groter dan andere Bamana figuren, vaak meer dan een meter hoog.

In een Bamana dorp is het religieuze en maatschappelijke leven doortrokken door rivaliteit tussen belangengroepen. Voor ieder gemeenschappelijk belang is wel een machtsgenootschap te vinden dat voor dat belang opkomt. Een willekeurig dorp kan daarom tientallen machtsgenootschappen tellen. Iedere man kan lid zijn van verschillende machtsgenootschappen.

De machtsgenootschappen zijn gegrondvest op een aantal opvattingen of idealen, die ieder lid van het genootschap zich eigen dient te maken en dient te realiseren in zijn eigen leven; hij dient deze idealen ook te verdedigen, desnoods met zijn eigen leven. Hiertoe behoren de visie op het wezen der dingen, de kern van het zijn. Hier geldt het ideaal van de fysieke volwassenheid: een gezond lichaam, met spierkracht om de kost te verdienen en seksuele potentie. Verder het ideaal van de zuiverheid, die zetelt in de ziel: burgerzin, verantwoordelijkheidsgevoel, rechtvaardigheid. Na de dood zal de ziel het lichaam zuiveren van alle vuil en ongerechtigheden die er gedurende het leven aan gegroeid zijn. Binnen de machtsgenootschappen bestaat ook een sterk geloof in de Zuiveraar, de mythische vrouw (*Jo baa*) die de cultus van het genootschap bij de mensen heeft gebracht. Tenslotte is het geloof in de catharsis of zuivering, die het mogelijk maakt dat twee individuen of twee groepen in vrede en harmonie kunnen leven, hoe verschillend zij ook zijn.

Ieder machtsgenootschap kent twee soorten beelden; de *Jo mooni*, beelden die de 'ziel van Jo mensen' vertegenwoordigen (het betreft grote, zware beelden van een zittende vrouw met kind) en *Jo nyeleni*, beelden van een meisje of jonge vrouw die het vrouwelijk schoonheidsideaal voorstellen. Zij worden tijdens de initiatie rituelen (wanneer nieuwe leden worden opgenomen in het genootschap), eens in de zeven jaar, in optocht van dorp naar dorp gedragen en vertegenwoordigen de idealen van de machtsgenootschappen. Zoals de naam aangeeft, zien machtsgenootschappen het als een taak om steeds meer macht en aanzien te verwerven voor zichzelf en hun leden. Hierdoor is sprake van een niet aflatende rivaliteit tussen genootschappen, maar ook tussen leden van een zelfde genootschap. Dit leidt tot confrontaties en conflicten in de gemeenschap. Deze conflicten vereisen op hun beurt weer diplomatieke vaardigheden van de leiders van de genootschappen om de gerezen problemen op te lossen en de balans tussen de vaak tegengestelde krachten binnen de dorpsamenleving te herstellen en te bewaken.

Leiders van machtsgenootschappen moeten beschikken over charisma en de kwaliteiten van natuurlijk leiderschap. Zij moeten in staat zijn om de krachten in de mens en in de natuur te kanaliseren, soms te manipuleren, om hun doelstellingen te halen: meer macht en meer leden. Daarvoor bestaat niet een vast recept. Sommige leiders bereiken hun doel omdat zij goede managers zijn; andere omdat zij charisma hebben of begaafde sprekers zijn. Machtsgenootschappen kunnen een grote rol spelen in het maatschappelijke, religieuze, economische en politieke leven van de gemeenschap. Het succes hangt af van de mate waarin zij (en dan vooral hun leiders) in staat zijn om *Nyama*, de universele energie, optimaal te benutten.

Machtsgenootschappen manifesteren zich het sterkst tijdens de jaarlijks terugkerende feesten aan begin en einde van het oogstseizoen, bij belangrijke gebeurtenissen in de gemeenschap, zoals *rites de passage* bij geboortes, initiaties, huwelijkssluitingen, en begrafenissen.

Bij deze gelegenheden treden zij naar buiten met hun maskerdansen.

Komo

Helm masker van het Komo genootschap, Bamana Mali (Foto Afrikamuseum Berg en Dal)

Een van de bekendste machtsgenootschappen is *Komo*. Het is bij Europese verzamelaars vooral bekend geworden vanwege zijn afschrikwekkende maskers (*komo kun*). De grote, horizontale, maskers met hun lange bekken, zijn 'versierd' met hoorns van dieren, toefen gras en veren, en bedekt met een dikke laag offerresten. De maskers combineren dierlijk en organisch materiaal tot spectaculaire creaties, waarin vogels, hyena's, krokodillen, antilopen en andere dieren te onderscheiden zijn. De maskers worden van tijd tot tijd 'gevoed' met offers, die het *Nyama* in de maskers versterken. Het genootschap speelt een belangrijke rol bij *rites de passage*. Het genootschap beschikt over veel geheime kennis, die onder geen voorwaarde aan niet-geïnitieerden bekend mag worden. De leden van het genootschap kennen de geheimen en zullen deze nooit bekend maken. Niet-leden, die met ontzag (en ontzetting) naar de dansmanifestaties kijken, beseffen dat zij ooggetuigen zijn van een esoterisch spektakel. Zij beseffen, dat zij maar beter geen 'lastige' vragen moeten stellen over de betekenis van de dans, over de geheime kennis die schuil gaat in de maskers, de muziek, de liederen en de gehele presentatie, uit vrees voor harde straf. Door deze dubbele benadering blijft *Komo* zijn machtspositie behouden binnen de samenleving: noch van binnenuit, noch van buitenaf is gevaar te duchten.

Kono

Een tweede machtsgeenootschap is *Kono*. Het is bekend vanwege zijn grote, horizontale, bijna abstract vorm gegeven maskers, zonder enige versiering. Dit geenootschap beoogt de bevordering van de vrouwelijke vruchtbaarheid en die van de akkers. Het ziet voor zichzelf een specifieke verantwoordelijkheid om in de samenleving de balans te bewaren tussen strijdende belangengroepen en om conflicten op te lossen. Het is werkzaam op een menselijk niveau, maar ook op een spiritueel niveau. Zo besteedt het speciale aandacht aan het opsporen en intimideren van buitennatuurlijke machten die 'zielen opeten' en daardoor *Nyama* stelen. Dit geenootschap kan bipolair genoemd worden: het werkt vanuit twee tegengestelde polen. Aan de ene kant bevordert het de vrouwelijke vruchtbaarheid en heeft het een helende werking op vrouwen die lijden aan een vruchtbaarheidsstoornis; aan de andere kant straft het genadeloos kwaadwillende geesten en heksen af.

Tshiwara

Een ander machtsgeenootschap is *Tshiwara* (ook gespeld als *ci-wara*). Het is in het Westen vooral bekend geworden door zijn sierlijke maskers die antilopen voorstellen. De mannelijke antilope beeldt de paard antilope uit, de vrouwelijke de onyx antilope. Er bestaan ook *Tshiwara* maskers die een compositie vormen van verschillende dieren, waaronder de miereneter, de pangolin en de python. Volgens een Bamana legende is het verbouwen van gewassen in de mensenwereld geïntroduceerd door deze drie dieren. De miereneter had gezien hoe God de aarde schiep en wist daardoor hoe hij de grond kon openbreken. Dit geenootschap ziet in de schepping het samengaan van tegengestelde krachten, zoals die van de zon (deze staat voor het vuur en het mannelijk principe) met die van aarde en water (het vrouwelijke principe). Het zaad wordt geplant in de aarde (de vrouw) en ontkiemt daar. Het *Tshiwara* geenootschap is vooral betrokken op de landbouw en de vruchtbaarheid. De dansers dansen in paren (een met een mannelijk, een met een vrouwelijk masker) en manifesteren zich tijdens landbouwfeesten, waar jonge mannen met elkaar wedijveren wie de beste akkerbouwer is. Sinds de introductie van de door ossen getrokken ploeg ('het gereedschap van de luiaard') zijn veel rituelen van het geenootschap in onbruik geraakt.

Cirwaramaskers aan het dansen (foto Coleyn)

Behalve de voorwerpen die een rol spelen in de genootschappen kennen de Bamana voorwerpen met een andere, vaak huishoudelijke betekenis. Bekend zijn de deursloten die aangebracht worden op de deurtjes van graanschuren. Veel van hen zijn antropomorfisch, waarbij het verticale gedeelte een vouw voorstelt en de 'schuif' van het slot die horizontaal bewogen kan worden door de vrouw, het mannelijke principe voorstelt.

De Bamana hebben ook bijzonder fraaie zetels gemaakt, waar de zitting geschraagd wordt door een kariatide. De vrouwelijke figuur is teruggebracht tot een markante kop met daaronder twee buitenproportionele borsten, boven twee zeer korte benen.

Gebruikte literatuur:

- Bacquart, Jean-Baptiste. *The Tribal Arts of Africa*. Thames and Hudson. London. 2004
- Bassani, Ezio a.o. *The Power of Form. African Art from the Horstmann Collection*. Skira.Milano. 2002
- Colleyn, Jean-Paul (ed.) *The Art of Existence in Mali*. Snoek-Ducaju en zoon. Gent. 2001
- Idem: *Ciwara. Chimères Africaines*. Musée du quai Branly. 5 Continents. Milano. 2006
- Hahner, Iris a.o.. *African masks. The Barbier-Mueller Collection*. Prestel. Munich. 2007
- Imperato, Pascal James. *Legends, sorcerers and enchanted lizards. Doorlocks of the Bamana of Mali*. Africana Publishing Company. New York-London. 2001
- Kan, Michael and Roy Sieber. *African Masterworks in the Detroit Institute of Arts*. The Smithsonian Institution Press. Washington and London. 1995
- Phillips, Tom. *Africa. The Art of a Continent*. Prestel. Munich. 1995